

Nisyan-ı Nisvan İndirgemeciliğine Mahkûm Edilmiş Bir Konu: Kadının Şahitliği

Özlem Yanık | 0000-0003-2184-5953 | ozlemynk@gmail.com

Dr., Vaiz, Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul, Türkiye

ROR ID: 007x4cq57

Öz

İslâm muhakeme hukukunda kadınların şahitlik nisabındaki konumları, çeşitlilik arz etmektedir. Davanın niteliğinin önemli olduğu nisap taksiminde kadınların ceza davalarındaki şahitlikleri reddedilirken, hak davalarında ise belirli şartlar çerçevesinde şahitlikleri geçerli kabul edilmiştir. Nasta iktisadi işlemlere şahitlik etmeleri gerektiğinde bir erkeğe karşılık iki kadının beyanının talep edilmesi ve iki kadından birinin misyonunun 'hatırlatma görevinin ifası' olarak açıklanması, literatürde kadınların akli yetenekleri bakımından erkeklere nispeten zayıf addedildikleri için şahitlik nisabında bu şekilde konumlandırıldıkları düşüncesinin yerleşmesine yol açmıştır. Psikoloji biliminin verilerine göre ezber, hafıza, detaylara hâkimiyet gibi konularda erkeklerden daha üstün oldukları kabul edilen kadınların, İslâm hukukunun şahitlik nisabındaki konumları itibarıyla 'unutkanlık'la özdeşleştirilmeleri, nassın illetinin doktrindeki kapsamı hususunda bir problem olduğu varsayımını doğurmaktadır. Bu çalışmanın amacı, hükmün yegâne illetinin kadınların unutkanlığına hasredilerek daraltılması yerine lafzın ifade ettiği anlam genişliği içinde meselenin ele alınarak, kadın duygu ve biyolojisinden kaynaklanan etkilerin bütünlüğünü göz ardı etmeden bir yaklaşım ortaya koymanın daha isabetli olacağına ilişkin bir katkı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler

İslâm Hukuku, Şahitlik, Kadın, Hafıza, Unutkanlık.

Atıf Bilgisi

Yanık, Özlem. "Nisyan-ı Nisvan İndirgemeciliğine Mahkûm Edilmiş Bir Konu: Kadının Şahitliği". *Düzce İlahiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2024), 115-142. <https://doi.org/10.61272/duid.1384101>

Geliş Tarihi	31.10.2023
Kabul Tarihi	02.04.2024
Yayın Tarihi	30.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu makale "Muamelat Fıkında Kadın Farkı ve Günümüz Türk Hukuku Çerçevesinde Tahlili Bir Yaklaşım" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

A Topic Reduced to Women's Forgetfulness: Women's Testimony

Özlem Yanık | 0000-0003-2184-5953 | ozlemynk@gmail.com

Dr., Preacher, Directorate of Religious Affairs, İstanbul, Türkiye

ROR ID: 007x4cq57

Abstract

In Islamic judicial law, The position of women in the context of witness testimony varies. While the testimony of women in criminal cases was rejected in the nisab division, where the nature of the case was important, their testimony was accepted as valid under certain conditions in civil cases. When they are required to testify in economic transactions, the testimony of two women is requested against one man, and the role of one of the two women is explained as the 'performance of the duty of reminding'. This has led to the entrenched belief in the literature that women are positioned this way in matters of testimony because they are considered relatively weaker in intellectual capabilities compared to men. According to the findings of the science of psychology, women are considered superior to men in matters such as memory and mastery of details. However, their association with 'forgetfulness' in the context of their position in the matter of testimony suggests a problem with the scope of the reasoning of the evidence in Islamic law. The purpose of this study is to make a contribution suggesting that instead of narrowing the ruling solely to women's forgetfulness, it would be more accurate to address the issue within the broader meaning expressed by the text and taking into account the overall effects arising from women's emotions and biology.

Keywords

Islamic Law, Testimony, Woman, Memory, Forgetfulness.

Citation

Yanık, Özlem. "A Topic Reduced to Women's Forgetfulness: Women's Testimony". *Düzce Divinity Journal* 8/1 (June 2024), 115-142. <https://doi.org/10.61272/duid.1384101>

Date of Submission	31.10.2023
Date of Acceptance	02.04.2024
Date of Publication	30.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This article is extracted from doctorate dissertation entitled "Muamelat Fıkında Kadın Farkı ve Günümüz Türk Hukuku Çerçevesinde Tahlili Bir Yaklaşım". It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâm hukuku yargılamanın önemli figürlerinden biri olan şahit üzerinden şahitlik müessesesini düzenlemiş, ilk etapta hukuki olayı kavramanın (tahammülü'ş-şehâdet), sonraki aşamada ise olayı mahkemede aktarabilmenin (edâü'ş-şehâdet) yeterlilik şartlarını içeren sistematik bir tasnif ortaya koymuştur.¹ Her iki türden yeterlilik için ortak şart niteliğinde zikredilen vasıflar; özgür irade, İslâm inancına aidiyet, akli ve biyolojik yeterlilik, hacir altında olmamak, görme ve işitme yönünden engeli bulunmamak, zihnî dinamizm ve dürüstlük, bir günah ya da suçla itham edilmemek (adâlet), erdemli (mürûet) davranış tarzını benimsemek ve erkek olmak şeklinde sıralanmıştır.²

Erkek olmanın, şahitliğin makbuliyet göstergelerinden biri olarak zikredilmesi kadınların şahitlik yapmaları gerektiğinde nisabı belirleyen etkenin davanın niteliği mi yoksa cinsiyet olgusunun bizatihi kendisi mi olduğu sorularını beraberinde getirmiş³, her iki etkeni belirleyici kabul eden hukukçular yanında, şahitlik nisabını taabbüdiliğin göstergesi kabul edenler de olmuştur.⁴ Hükmün taabbüdiliğini benimsemeyen hukukçular bakımından kadınların sayıları ve şahitlik yapabilecekleri alanlar davanın niteliğine göre değişkenlik göstermektedir.⁵ Kadınların şahitlikteki konumları, kadınlıklarına

¹ Alâuddin Ebû Bekir b. Mesud el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi'ş-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz-Adil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 6/266; Mevkûfâtî Mehmet Efendi, *Mülteka'l-Ebhur (Mevkûfât) Tercümesi*, sad. Ahmed Davudoğlu (İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.), 3/217.

² Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevenetü'l-kübrâ*, thk. Âmir el-Cezzâr Abdullah el-Minşâvî (Kâhire: y.y., 2005), 4/20; Kâsânî, *Bedâi*, 6/266; Hafîb eş- Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc* (Beirut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/450.

³ Kadının şahitliği konusunda bk. Hayrettin Karaman, "Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevleri", *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5/4 (1991), 271-278; Yaşar Yiğit, "İslâm Ceza Hukukunda Kadınların Şahitliği", *Marife Dergisi* 1/1 (2001), 77-94; Sahip Beroje, "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi", *Ekev Akademi Dergisi* 8/19 (2004), 111-134; Hadi Sağlam vd. "İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Bağlamında Şahitlik Müessesesinin Değerlendirilmesi", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2012), 87-103; Mücahit Çolak, "İslâm Muhakeme Hukukunda Şahitlik ve Hükümleri", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2016), 85-104.

⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhi Mecelleti'l Ahkâm* (İstanbul: Matbaâ-i Tevsi'î Tibaât, 1330/1914), 4/308.

⁵ Sözü edilen hukukçular hükümlerin hikmetlerine göre ta'lil edileceğini benimseyen usûlcülerdir. bk. Ebû'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1404/1984), 3/250;

özgü fizyolojik ve psikolojik süreçlerin etkisi altında yaşayabilecekleri “unutma - şaşırma” haline bağlanırken, erkek ve kadın şahitlerin şahitlik konumundaki durumları ise “şahitlik nisabı” ile ifade edilmiştir.

1. Şahitlik

Şahitlik lügatte; hazır bulunmak, bildirmek, açıklamak⁶ anlamlarıyla yer alırken hukuki terim olarak ise kişinin hakkın ispatına yardımcı olmak amacıyla görme ya da işitme yoluyla vakıf olduğu bir gerçeği, yargılama devam ederken açık ve doğru bir şekilde beyan etmesi şeklinde açıklanmıştır.⁷

1.1. Şahitlik Nisabı ve Kadınların Konumu

İslâm muhakeme hukuku davaların niteliğine bağlı olarak şahitlerin cinsiyet ve sayılarını “şahitlik nisabı” kavramı temelinde düzenlemiştir.⁸ Şahitlerin niceliğine yüklediği anlamla rakamsal bir çerçeve izlenimi doğuran nisap, şahidin bireysel niteliği-kalitesi yanında durum ve olayı doğru kavrayıp, doğru aktarma yeteneğine (zabt ve adâlet) atfettiği değerle beyanın gücünü de ortaya koyan bir delil konumundadır.

Naslarda⁹ çeşitli hukuki durumlara ilişkin şahit sayıları cinsiyet olgusuna bağlı olarak zikredildiğinden doktrinde bu doğrultuda düzenlemeler yapılmış, İslâm hukukçuları şahitlik nisabını belirlerken davaların mahiyetinin Allah ve kul haklarına aidiyeti esasından hareket etmişlerdir.¹⁰ Had ve kısas

Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşi, *Bahru'l muhît* (Kuveyt: Vakıflar Bakanlığı Yayınları, 1990), 5/207.

⁶ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1996), 3/238-241; Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *Kâmusu'l muhît* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1407/1987), “şhd”, 372; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilâhat-ı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: Ravza Yayınları 2018), 8/118.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 7/364; Zeynüddîn b. Alî el Ma'beri el-Melibârî, *Fethu'l-mu'în bi-şerhi kurreti'l-ayn* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2004), 135; Muhammed Saîd es-Sağircî, *Delilleriyle Hanefî Fıkhı* (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2010), 873; Çolak, “Şahitlik”, 86.

⁸ Bilmen, *Kâmus*, 8/119.

⁹ bk. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Bakara 2/282; en-Nisâ 4/15; et-Talâk 65/2.

¹⁰ İbn Emîru Hac, *et-Takrîr ve't-tahbîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 2/104; Ebü'l-Usr Fahru'l İslâm Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Usûlü'l Pezdevî (Abdülaziz Buhârî'nin Keşfu'l-esrâr şerhi ile)*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 195; Şemsüleimme Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ Efganî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2005), 2/289.

davalarında (zina, katl, kazf, hırâbe, sirkat vb.) insan canının taşıdığı önem çerçevesinde şahitlik için ağır şartlar konulup nisabın artırılmasıyla kamu düzeninin korunması ve toplum yararı gözetilirken, bireysel hakların söz konusu olduğu hukuk davalarında ise (mülkiyet, alacak, tazminat, veraset vb.) ispatın ve bu hakları elde etmenin kolaylaştırılması amacıyla şartlar hafifletilerek nisap azaltılmıştır. Sonuçta kamu hakkına taalluk eden ve hâkimin herhangi bir takdir yetkisinin bulunmadığı had suçlarında kadınların şahitliği kabul edilmezken¹¹ medeni hakları ilgilendiren hukuki muamelelerde ise hakkın niteliğine göre erkeklerle birlikte ya da yalnız olarak kadınların şahitliği kabul edilmiştir.

İslâm hukukunda özel suçlara takdir edilen özel ve ağır cezalar, suçun sabitliği konusunda hata yapılmaması için hassas bir araştırma yapılması gerektiğine işaret etmekte ve delillerin değerlendirilmesi aşamasında tereddüt içeren vasıfların ayıklanmasını hedeflemektedir. “Şüphelerle hadleri kaldırınız.”¹² ve “Gücünüz yettiğince Müslümanlardan hadleri düşürünüz, onun için bir çıkış olursa onu serbest bırakın, imamin-devlet başkanının af

¹¹Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib (Riyâd: Dâru'l-Vefâ, 1421/2001), 6/14-15; Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1414/1994), 1/684; Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Mühezzebe fî fikhi's-Şâfiî* (Beyrut: Dâru'l-Mârifetü'l-İlmiyye, 1423/2003), 2/333; Serahsî, *Usûl*, 16/114; Kâsânî, *Bedâi*, 6/279; Ebû'l-Hasen Burhanüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, thk. Muhammed Tamir - Hâfiz Aşur (Kahire: Dâru's-Selâm, 2000), 3/116-117; Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Rüşd El-Endelüsî, *Bidâyetü'l müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: y.y., 1424/2004), 2/348; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî, *el-Muğni fî fikhi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1417/1997), 12/16; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 1430/2010), 2/140; Kemâlüddîn İbnü'l Hümâm, *Şerhu fethi'l kâdir ale'l-Hidâye şerhi bidâyeti'l-mübtedî* (Kahire: y.y., 1389/1969), 6/451; Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısırî İbn Nüceym, *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Beyrut: y.y., 1417/1997), 7/60; Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc*, 4/441; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003), 8/310; Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994), 8/314-316.

¹²Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeylâi, *Nasbu'r-râye li ehâdîsi'l-Hidâye* (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1407/1987), 4/80; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kâri şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Sıtkı Cemîl Attâr (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1425/2005) 20/259.

konusunda hata yapması, ceza konusunda hata yapmasından hayırlıdır.”¹³ hadisleri, had cezalarının infazı için şüphe kalmayacak kadar açık ve kesin delillerle hükmedilmesini, aksi halde cezaların uygulanamayacağını bildirmektedir. Hadislerden istinbat edilen hükmün “Şüpheler, hadleri düşürür.” şeklinde bir hukuk kaidesine dönüşmesi,¹⁴ kadınlarla özdeş bir nitelik olarak görülen eksik zapt ve unutkanlık hallerinin de şüphe kavramı içinde mütalaa edilmesine ve kadınların ceza davalarındaki şahitliklerinin reddedilmesine neden olmuştur. Zira böyle bir şahitlik, taşıdığı şüpheli ispat vasıtası niteliğiyle cezanın infazının gerçekleştirilmesine yardımcı olmayacak ve kadının şahitliğini icra etmiş olması bir ihtiyacı gidermeyecektir.¹⁵

Ceza davalarında erkeklerle birlikte şahitlikte bulunmaları halinde şüphe unsurunun ortadan kalkacağı sâikiyle kadınların şahitlik yapabileceklerini benimseyen Atâ b. Ebî Rebâh (öl.114/732), Hammâd b. Ebî Süleyman (öl.120/738) ve Süfyân es-Sevrî (öl.161/778) gibi tâbiûn hukukçuları ile Zâhirîler’e karşılık¹⁶ kadınların eksik zapt ve unutma ihtimallerinin çokluğunu şüphe vasfını barındıran bir durum olarak değerlendiren İslâm hukukçularının cumhuri ise yalnızca kadınların şahit oldukları had gerektiren suçlarda asli cezanın değil bedeli cezanın uygulanmasını daha uygun görmüşlerdir.¹⁷ Sirkat suçuna kadınların şahitlik yapması durumunda suçun haddi olan el kesme cezasına değil hırsızlığa konu olan malın tazminine hükmedilmesi, yalnızca kadınların şahit olduğu bir katil davasında sırf kadınların şahitliğine dayalı

¹³ Ebû İsâ Muhammed b. Serve et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. M. Fuad Abdalbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Hudûd”, 2; Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî, nşr. Şuayb el-Arnâvut vd. (Beyrut: y.y., 2003), 4/ 62, (No. 3097, 3098); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ ma'â cevheri'n-nakî li'bni Türkmânî* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 8/238, (No.17513).

¹⁴ Kâsânî, *Bedâi*, 9/262; Mergînânî, *Hidâye*, 5/202.

¹⁵ Serahsî, *Usûl*, 16/114; Kâsânî, *Bedâi*, 6/279; Mevsulî, *el-İhtiyâr*, 2/403.

¹⁶ Cessâs, *Ahkâm*, 1/684-685; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bendarî (Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988), 9/395; Serahsî, *Usûl*, 16/113; İbn Rüşd, *Bidâye*, 2/387; İbn Kudâme, *Muğnî*, 12/5-6; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin* (Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, ts.), 1/97; Abdülkadir Udeh, *et-Teşrîu'l-cinâi'l-İslâmî, mukârenen bi'l-kânûni'l-vad'î* (Beyrut: y.y., 1993), 2/411; Bilmen, *Kâmus*, 8/126; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997), 1/491; Ebû Yahya M. Hasen, “Hükm-ü şehâdeti'n-nisâ fi'l-ukûbât”, *Mecelletü's-Şer'ia ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye*, 6/14 (Kuveyt: y.y., 1989), 201.

¹⁷ Bedelî cezalar asli cezanın uygulanmadığı durumlarda başvuru olan ta'zîr cezalarıdır. bk. İbn Kayyim, *İlâm*, 1/97; Ahmed Fethi Behnesî, *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1983), 123.

olarak kısasın değil diyet hükümlerinin uygulanması bu çerçevede benimsenmiştir.¹⁸

Temel ilke olarak mali konuları ilgilendiren hukuki işlemlerde iki erkek veya bir erkek ile iki kadının şahitliği tüm hukukçulara göre geçerlidir.¹⁹ İçeriği medeni hakların kullanımından ibaret olan nikâh, talâk ve talâktan rücû şahitliği gibi muamelelerde Hanefiler ve bir görüşünde Ahmed b. Hanbel, iki erkek veya bir erkek ile iki kadının şahitliğini geçerli kabul etseler de diğer mezhepler sıklıkla vuku buldukları için kendisine ihtiyaç duyulan şahitlik nev'inden görmedikleri bu alanda kadınların şahitliklerini kabul etmemişlerdir.²⁰ Çoğunlukla kadınların bilgi ve tecrübe sahası içinde kalan bekâret olgusunun tespiti, doğum, çocuğun sağ olarak doğumunun tespiti (istihlâl), süt emzirme ve miras gibi konularda ise yalnızca kadınların şahitliği ile yetinileceği benimsenmiştir.²¹ “Erkeklerin muttali olamayacağı konularda sadece kadınların şahitliğinin kabul edileceği”²² bu alan, yalnızca kadınların bilebilecekleri kadınlara has durumlarla, çeşitli kusur ve hastalıkların tespitinden oluşmaktadır.²³

Gerek yalnızca kadınların ve yalnızca erkeklerin şahitliğine itibar edilen, gerekse de iki kadın şahidin bir erkeğe denk tutulduğu hukuk davalarının varlığı, şahitlik sorumluluğunun kadın ve erkeğin fiziki, psikolojik, tecrübi nitelikleri, ilgi alanları ve yeteneklerine göre paylaştırıldığını göstermektedir. Nisaba ilişkin bu farklılık erkeğin sosyal hayata hâkimiyeti, kadının ise sınırlı

¹⁸ Kâsânî, *Bedâi*, 7/270.

¹⁹ Şâfiî, *el-Ümm*, 8/136; Serahsî, *Usûl*, 16/114; Kâsânî, *Bedâi*, 9/263; İbn Kudâme, *Muğnî*, 12/16; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/402-403; Mehmet Efendi, *Mevkûfat*, 3/217-218; Zuhaylî, *İslâm Fıkhu*, 8/314-316.

²⁰ Serahsî, *Usûl*, 5/56; Kâsânî, *Bedâi*, 2/255; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 12/7; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 3/83; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l kadîr*, 3/190-191.

²¹ Şâfiî, *el-Ümm*, 7/83; Şîrâzî, *Mühezzeb*, 5/632-633; Kâsânî, *Bedâi*, 6/277-279; Merginânî, *Hidâye*, 7/346; İbn Rüşd, *Bidâye*, 2/601; Ebû Zekerriyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn ve umdetu'l-müftîn*, thk. Züheyr eş-Şâviş (Beyrût: el-Mektebu'l-İslâmî, 1991), 11/253; İbn Kudâme, *Muğnî*, 12/6-16; İbn Kayyim, *İ'lâm*, 150-151; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l kadîr*, 6/43-345; Zuhaylî, *el-Fıkhu'l-İslâmî*, 6/573; Sağlam, “Şahitlik Müessesesi”, 92.

²² Ali Himmət Berki, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikâl* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1985), 374.

²³ Serahsî, *Usûl*, 16/114, 115; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn*, 11/253; İbn Rüşd, *Bidâye*, 2/388; İbn Kudâme, *Muğnî*, 12/17; Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/140; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l kadîr*, 6/346; Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *Kitâbü'l-mîzân*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrüt: y.y., 1989), 3/423.

sosyal hayatı, duygusallığı ve unutkanlığını esas alan içtihatların dayanağını oluşturmaktadır.²⁴

Kadınların şahitlik nisabındaki konumları borç ilişkilerinin yazıya geçirilmesini tavsiye eden müdâyene âyetine dayanmaktadır. “*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. (...) Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar. Çağrıldıklarında şahitler gelmezlik etmesinler. Borç küçük olsun büyük olsun vadesini belirterek onu yazmaktan üşenmeyin. Böyle yapmanız Allah katında daha adâletli, şahitlik için daha destekleyici ve şüpheye düşmemeniz için daha uygundur...*”²⁵ Bazı İslâm hukukçuları âyette öncelikle Müslüman erkeklerin şahitliğinin talep edilmesinden hareketle²⁶ kadınların ancak yanlarında bir erkek bulunması kaydıyla şahitlik yapabileceğini benimsemiştir.²⁷ İbarenin sevkini erkeklerin hem mevcut olmama, hem de mevcut olup gelmeme durumlarını kapsayacak şekilde kullanıldığını (fein lem yekûna - iki erkek olmazsa - فان لم يكونا) benimseyenler bakımından ise bu ifade tarzı bedeliyet içerdiğinden, asıl bulunmadığında bedelin aslın hükmünü alacağı esasıyla²⁸ kadınların şahitliği erkeklerin varlığına bağlı olarak değerlendirilemeyecektir. Buna göre âyet, erkekler olmadığında kadınların şahitliğine başvurmayı bir şart olarak değil seçenek olarak sunmakta ve erkek şahitler hazır bulunsa bile iki kadının şahitliğinin muteber olduğunu beyan etmektedir.²⁹

Kadın şahitlerin iki olmasının sebebinin “... iki kadın şahit bulundurun ki, kadınlardan biri (şahitlik ettiği konuda) unutursa diğeri ona hatırlatsın...” beyanıyla

²⁴ Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî - İsmail Muhammed eş-Şendîdî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011), 1/255; Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb et-tefsîru'l-kebîr* (Kahire: Dâru'l-Gad el-Arabî, 1412/1992), 4/123; Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l kadîr el-câmî' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, thk. Dr. Abdurrahman Umeyra (Kahire: y.y., 1998), 1/302; Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dinî Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam vd. (İstanbul: Azim Dağıtım Yayınları, 2013), 1/982-983.

²⁵ el-Bakara 2/282.

²⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîrü't-Taberî câmi'ül beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l Hicr, 2001), 3/123.

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el-Kurtubî, *el-Câmî' li ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mubeyyin limâ tazammâna mine's-sünneti ve âyi'l-furkan*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 1/252.

²⁸ Cessâs, *Ahkâm*, 1/ 684.

²⁹ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/388; İbnü'l Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1/334; Beroje, “Kadının Şahitliği”, 115.

hükme bağlayan âyette hükmün illetini (tadille – saparsa - تضلل) lafzı oluştururken, klasik dönemde bu lafız ağırlıklı olarak “unutma” ve “şaşıрма” anlamlarıyla karşılanmıştır.³⁰ İslâm hukukçularının erkek şahitlerin varlığını kadınların şahitliğini kenara iten bir faktör olarak değerlendirmedikleri halde, lafzın ifade ettiği anlamlar içinden ağırlıklı olarak “kadının unutkanlığına” atfı yapmaları³¹ hüküm konusunda ileri sürülen gerekçelerin kadının yaratılış ve akli melekeleri itibarıyla erkeğe nispeten zayıf olduğu ve şahitliğinin bu sebeple yarım sayıldığı anlayışının üzerine bina edilmesine sebep olmuştur.

1.2. Hüküm İleti Bağlamında “Dalâl”

Lügatte yolunu şaşırma, gizli kalmak, kaybolmak, sap(tır)mak, bilerek ya da bilmeyerek doğru yoldan ayrılmak, konunun unutulması nedeniyle yalnız bir bölümünü aktarabilmek anlamlarına gelen dalâl,³² anlam örgüsü bakımından unutan kimsenin olayın özünden uzaklaşarak çarpıtmasının söz konusu olmasıyla ilişkilendirilmiş bir kavramdır.³³

Âyette تضلل (tadille) sigasıyla yer alan bu kavram, lügat anlamlarından hareketle kadının “dalâl”inden maksadın hatırlayamaması,³⁴ unutulması³⁵ veya şaşırması³⁶ olduğu açıklamalarıyla literatürde geniş yer bulmuştur. İkinci kadın şahidin varlığının amacı, hatırlayamaması durumunda ilk kadın şahide yardım etmek olduğundan onun vazifesini açıklayan فتذكر (fetüzekkira) “hatırlatsın” lafzı da okunuşuna göre bu anlamı takviye edecek şekilde

³⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 6/56; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/256.

³¹ Taberî, *Câmî'ül-beyân*, 3/125-126; Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b.

Muhammed el-Harezmî ez-Zemâhşerî, *el-Keşşâf an hakaiki't-tenzil ve uyûni'l-ekavil fi vüçûhi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Mârife, ts.), 1/403; Ebu'l-Berekât Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Tefsîru'n-Nesefî* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984), 1/140; Muhammed Ali Sâbûnî, *Muhtasar-u İbn-i Kesir* (Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981), 1/254.

³² Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh fi'l-lügâ ve'l-'ulûm* (Beyrut: y.y., 1974), 5/1748; Ebû Muhammed Abdullah İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi't-tefsîri'l-azîz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 1/382; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1/332.

³³ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 2/373; Ebû's-Suûd Efendi, *İrşâdu'l akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru'l İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1990), 1/270; Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 3/58.

³⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1992), 298; Zemâhşerî, *Keşşâf*, 1/403.

³⁵ Râzî, *Mefâtihu'l gayb*, 6/56; Kurtubî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, 3/256.

³⁶ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 2/382.

yorumlanmış, kadınlardan biri unutup bocaladığında diğerinin ona hatırlatması, unutulan noktaların toplanıp tespiti için yardımcı olması anlamıyla değerlendirilmiştir.³⁷

Klasik dönemde kadınların şahitlik nisabındaki konumlarının illeti olarak belirlenen unutmama, şaşırma, yanılma gibi tepkiler kadın fıtratının tabii meyli olarak ele alınırken, modern dönemde kadınların mizaçları ile ilişkilendirilmeksizin psikolojik süreçlerin doğurduğu sonuçlar olarak değerlendirilmiştir.³⁸ Buna göre unutkanlığın değil, yanılma ve bocalamanın karşılığı olan “dalâl” ticari sahadaki tecrübe, yetenek ve ilgilerinin azlığı eşliğinde kadınlığın doğasından kaynaklanan çeşitli fizyolojik ve psikolojik süreçlerin ortaya çıkardığı zihin bulanıklığının ifadesidir.³⁹

Klasik dönem tefsir ve hukukçularının “*tadille*” fiiline ağırlıklı olarak unutmama anlamı vermelerinde sünnet delilinin de katkısı bulunmaktadır. Hz. Peygamber’in bir bayram günü sahâbe kadınlarla diyalogunu içeren sözler “unutkanlık” anlamını pekiştirici mahiyettedir: “...Basiret sahibi bir erkeğin aklını sizin kadar çelebilen, akli ve dini eksik başka bir varlık görmedim.” Kadınlar: “Aklımızın ve dinimizin eksik olması ne demektir Yâ Rasûlallah?” dediler. Hz. Peygamber şöyle cevap verdi: “Kadının şahitliği erkeğin şahitliğinin yarısı kadar değil mi?”, kadınlar: “Evet” dediler. Hz. Peygamber: “İşte bu kadının aklının noksanlığındandır. Âdetli olduğu zaman namaz kılamaz ve oruç tutamaz değil mi?” dedi. Kadınlar yine: “Evet” dediler. Hz. Peygamber de: “İşte bu dinlerinin noksanlığındandır.” dedi.⁴⁰

Buhârî’de Ebû Saîd el-Hudrî’nin naklini esas aldığımız bu hadisin farklı sened ve tarikleri bulunmakta,⁴¹ kadınlarla ilgili olmasına ve kadın topluluğu

³⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 5/90; Kurtubî, *Ahkâmu’l-Kur’ân* 2/251; Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/156; İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-veciz*, 1/381-382; İbnü’l Arabî, *Ahkâm*, 1/337; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 7/123-124.

³⁸ Amina Vedud, *Kur’an ve Kadın*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 146-147; Asma Lamrabet, *Müslüman Kadınlar ve Baskı: Kur’an’dan Yola Çıkan Özgürlük Okuması: İslâmî Feminizmler*, çev. Öykü Elitez (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 57; Mustafa Yıldırım, “Fıkıh- Kültür İlişkisi Bağlamında Kadın ve Hukuku”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, Kadın Özel Sayısı (2016), 48-50.

³⁹ Seyyid Kutub, *Kadın ve Aile* (İstanbul: İhtar Yayınları, 1997), 36-37; M. Reşit Rıza, *Tefsîru’l-menâr (tefsîru’l-Kur’âni’l-hakîm)* (Mısır: el-Hey’etu’l-Mısriyyeti’l-Âmme li’l-Kitâb, 1990), 3/123-124.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi u’ş-şâhih*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavkî’n-Necât, 2001), “Hayız”, 6.

⁴¹ Hadisin başka rivayetleri için bk. Buhârî “İydeyn” 19, “Zekât” 44, “Şehâdât” 12, “İmân” 21, “Küsûf” 9, “Savm”

40, “Nikâh” 88; Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim*, thk. M. Fuat Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâu’t-Turâsil-Arabî, ts.), “İman”, 34; Ebû

çinde yaşanmasına rağmen ekseriyetle erkekler tarafından nakledildiği görülmektedir.⁴² Nakledilen rivayette kadınların “Dinimizin noksanlığı nedir?” sorusuyla içinde buldukları durumu algılayamamalarını bile, akli noksanlıklarına işaret eden bir nokta olarak gören klasik dönem müellifleri⁴³ Hz. Peygamber’in kadınlara durumlarını izah ederken yumuşak bir üslupla ve akılları miktarınca hitap etmesini de bu noksanlığın delili konumunda değerlendirmişlerdir.⁴⁴

Konumuz sıhhatini tartışmak olmasa da bu hadisin ravileri bakımından problemlili olduğunu dile getiren,⁴⁵ vahyi geri plana iterek Câhiliye dönemine ait anlayışları hortlattığı gerekçesiyle reddedilmesi gerektiğini benimseyen⁴⁶ ve tevakkuf metodu ile hareket ederek rivayetin teviline yönelik çeşitli yorumların bulunduğunu belirtmemiz gerekiyor.⁴⁷ Mahiyeti itibariyle kadınları içinde buldukları birtakım davranış modellerini düzeltmeye teşvik eden bu rivayet, bütün kadınları mı yoksa ilgili eylemin içinde olan kadınları

Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasânî en-Nesâî, *Sünenü'n-Nesâî* (b.y.: Mektebetu Matbuâtü'l-İslâmiyye, 1986), “Küsûf”, 17; Ebû Dâvûd Süleymân b. Eş'âş es-Sicistanî. *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed b. Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, ts.) “Sünne”, 15; Tirmizî, “İman”, 6; İbn Mâce, Ebû Abdullah, *Sünenü İbni Mâce*, thk. M. Fuad Abdulbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Fiten”, 19; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, thk. M. Fuad Abdulbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları,, 1992), “Küsûf”, 2. Hadis hakkındaki eleştiri ve değerlendirmeler için bk. Kâmil Çakın, “Kadınlara İlgili Bir Hadis ve Değerlendirmesi”, *Dinî Araştırmalar*, 1/1 (Mayıs 1988), 21; Zekeriyâ Güler, “Kadın Din ve Akıl Bakımından Eksik midir?”, *Mehir/2* (Yaz 1998), 14-21; Ali Osman Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 174-248; Hidayet Şefkatli Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri* (Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001), 127-160.

⁴² Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylem*, 126.

⁴³ Aynî, *Umde*, 3/173; İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-Bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhibbuddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, ts.), 1/540.

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/540; Aynî, *Umde*, 3/173.

⁴⁵ Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizanü'l-i'tidal fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvid - Âdil Ahmet Abdulmevcud - Abdulfettah Ebû Sünne (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 4/93-94; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzîb*, thk. Halil Me'mun- Ömer es-Sülemî- Ali b. Mes'ud (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1417/1996), 3/126, 312.

⁴⁶ Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, 203-214; Necla Akkaya, “İslâm Hukukunda Kadının Siyasi Hakları”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5/4, 246-248; Adnan Koşum, “İslâm Hukukunda Kadının Yargıçlığı Problemi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2003), 70.

⁴⁷ Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhu Müslim b. el-Haccâc*, nşr. Halil Me'mun Siyhâ (Beyrut: Dâru'l-Mârifet, 1998), 2/66-68; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/540-541; İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi* (İstanbul: Akçağ Yayınları, 2016), 10/95-97.

mı muhatap aldığı yönüyle kesin bir hüküm taşımamaktadır.⁴⁸ Diyalogun ilerleyişindeki ifadelerden yaratılışlarında var olan bir vasıftan dolayı kadınları yargılamak ya da teşri maksadı taşımadığı, kadınların kendilerine nispet edilen tavırların ağırlığı karşısında kapıldıkları karamsarlığı gidermeye yönelik açıklamalar içerdiği⁴⁹ ve rivayetin sebep-i vürûdunun şahitlik hukukunu düzenlemeye yönelik olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Peygamber'in soru sormak suretiyle muhatabının dikkatini çekme metoduna başvurduğu bilinen bir gerçektir. Buradan hareketle kadınların sorulan soruyu bile anlamadıkları şeklinde insafsız bir yorum yerine, cesurca Hz. Peygamber'in ne demek istediğini anlamaya ve maksadını araştırmaya çabalayan kadınların akıl çerçevesinde hareket ettiklerini söylemek daha yerinde bir yaklaşım olacaktır. Şeri teklife muhatap olmanın ilk şartının "akıl olmak" olduğu düşünülecek olursa ibadetlerindeki eksiklerinden bahsedilmesindeki üslubun da kadınları kulluğa teşvikle ameli bakımdan olgunlaştırmaya yönelik inzâr niteliği taşıdığı görülecektir.⁵⁰ Nitekim bu hitabın, durumlarının tespiti ve alışkanlık haline getirdikleri bazı davranışları değiştirme hususunda kadınlara farkındalık kazandırmaya yönelik bir ikaz kabul edilmesi de alternatif bir bakış açısı olacaktır.⁵¹

1.2.1. Kadının Şahitliğinde "Dalâl"e Yol Açan Etkenler

Klasik kaynaklarda kadının zabt konusunda erkeğe nazaran eksik olduğu üzerinde durulması ve çağdaş araştırmalarda ise kadınların duygusal, görsel, sözel ve matematiksel zekâ bakımından erkeklerden daha üstün olduğunu doğrulayan sonuçlara ulaşılması⁵² unutkanlığın kadınla özdeşleştirilmesi yorumunu boşa çıkarmış gözükmektedir. Bu bakımdan klasik literatürde epey yer tutan bu konuyu kadın-erkek farkı bağlamında ele almanın hükmün illetini belirlemek için yaptığımız çıkarıma katkı sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Hafıza ve zabtı ilgilendiren konular psikolojide, "öğrenilen kavram ve davranışların zihinde birikimini" ifade eden "bellek" konusu altında ele alınmaktadır. Bellek, kadın-erkek her insanda var olan bir sistem olmakla birlikte belleğin kapasitesi cinsiyete göre değil kişinin bireysel özelliklerine, çevre, kültür ve eğitim düzeyine göre değişkenlik arz etmektedir.⁵³ Belleğin bir

⁴⁸ Ahmet Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi* (İstanbul: Sönmez Matbaası, 1977), 1/351-352.

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/541; Aynî, *Umde*, 3/173-174; Said Şimşek, *Günüümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1995), 223.

⁵⁰ Zekeriya Güler, *40 Hadiste Kadın ve Aile* (İstanbul: Rihle Kitap, 2019), 171.

⁵¹ Ateş, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, 199-200.

⁵² Feriha Baymur, *Genel Psikoloji* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları, 1994), 243.

⁵³ M. Nail Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar* (Ankara: Pelin Ofset, 1999),

durum ya da olaya ilişkin ilgisinin yoğunlaşması ise bireysel bir farkındalık olan dikkat faktörüyle ilgilidir. Zihnin ruhi ve sinirsel yeteneklerinin bir uyarıcıya odaklanması ve etkin hale gelmesi olan dikkat hakkında, doğuştan kazanıldığı veya bedensel ve ruhsal gelişime paralel bir yetenek olarak sonradan edinildiği gibi çeşitli tezler ileri sürülmüştür. Başka bir uyarana odaklanmanın söz konusu olmadığı dinleme ve gözleme gibi davranışlar da birer dikkat halidir.⁵⁴

Dikkat olgusu; uyarıların şiddet ve devamlılığı kadar kişinin yönelimlerini ilgilendirme derecesine göre de değişerek artıp eksilebilir niteliktedir.⁵⁵ İlgi, irade ve uyarının gücü birleştiğinde zihin fonksiyonunu tam olarak gerçekleştirip dikkati doğururken, bu üç niteliğin hepsinin ya da birinin bulunmamasının dikkati engellediği ve eksilttiği anlaşılmaktadır. Kadın ya da erkeğin fitratı, ruh hali, fizyolojik yapısı, içinde yaşadığı çevre, ilgi, algı, dikkat ve iradesi; hatırlama, zihinde tutma ve aktarım yapmayı birlikte etkileyen sebepleri teşkil etmektedir.

Unutkanlık ise akılda var olan bir bilginin normalde hatırlama gücüne sahip olunmasına rağmen hatırlanamaması olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶ Unutmanın akıl ve zekâ ile bir ilgisi olmayıp duygusal veya olaya/kişiyeye ilgisizlik gibi sebepleri bulunmaktadır.⁵⁷ Tıbbi araştırmalarda unutkanlık, anlık olduğunda normal bir davranış olarak kabul edilse bile hafızadaki yer, kişi ve bazı durumların çoğunlukla akla gelmemesi sorun olarak değerlendirilmiştir. Bu durumu tetikleyen unsurlar ise vitamin eksikliği, hormonal yetersizlikler, nöropsikolojik rahatsızlıklar ile dikkat eksikliği belirtileri arasında olan ve duygusal yıkım getiren depresyon olarak sıralanmaktadır.⁵⁸ Bu veriler ışığında her ay menstrüasyon geçiren, hamilelik ve menopoz gibi güçlü değişimlere maruz kalan kadınların duygusal durumlarında yaşayacakları dalgalanmaların unutkanlığı tetikleyebileceği söylenebilir.⁵⁹ Yine de nöropsikolojik semptomların erkekleri etkilemediğini

85, 91-92.

⁵⁴ Yener Özen, "Değerler Felsefesi Açısından İrade ve Bileşenleri (Özgür Bir İrademiz Var Mı?)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (Eylül 2013), 4; Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, 101.

⁵⁵ Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, 74, 102-103.

⁵⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 4/387.

⁵⁷ Zekeriya Güler, *40 Hadiste Kadın ve Aile*, 171.

⁵⁸ Memorial Hastanesi, "Unutkanlık Neden Olur?" (Erişim 12.02.2023).

⁵⁹ Kadınlar açısından yalnızca anneliğe uyum ve gebelik süreçlerinin bile psikolojik baskı oluşturan yönleri olduğu ifade edilmektedir. bk. Kâmile Kanukçuoğlu (ed.), *Kadın Sağlığı Sorunlarının Psikosomatik Yansımaları* (Ankara: Detay Yayınları, 2017), 26.

söylemeye yetecek verilere sahip olmadığımızdan unutkanlığı yalnızca kadına hasretmek pek sağlıklı bir yaklaşım olmayacaktır.

Ortalama zekâ açısından iki cinsiyet arasında bir farklılık söz konusu değilken hatırlama yeteneğinde kadınların erkekleri geçmesi sık karşılaşılan bir sonuçtur.⁶⁰ Kadınlar ilgi alanlarına giren şeyleri süratle öğrenebildikleri, hayal ve fikirleri uzunca bir süre muhafaza edebildikleri için hafızaları erkeklerinkinden daha güçlü kabul edilmiştir.⁶¹ Başarı testlerinde ve hafıza ile ilgili becerilerde kadınların daha önde olmasına rağmen yer ve isim hatırlamada ise kadınların erkeklere nazaran zayıf kaldıkları anlaşılmaktadır.⁶² Norveç'te 48 binden fazla katılımcıyla yürütülen HUNT3 araştırmasının sonuçlarına göre yaşları genç olsa bile erkeklerin kadınlardan daha unutkan olduğu verisine ulaşılmıştır. Araştırmayı yürüten Prof. Holmen araştırmanın sonucunu erkekler bakımından şaşırtıcı olarak yorumlamakla birlikte, aynı araştırmanın hafızalarının güçlülüğüne rağmen tarih ve isim hatırlama konusunda kadınların hafızasının oldukça zayıf kaldığını ortaya koyduğunu da belirtmektedir.⁶³ Kadınlar için mutlak bir unutkanlık yerine sınırlı bir unutkanlık alanına işaret eden bu araştırma, kadınlarla alakalı ancak bir "hatırlama" sorunundan söz edilebileceğini gösteren sonuçları bakımından önemlidir.

Zihin yapısı, kavrayış ve ruhi yetenekler çok karmaşık olmakla birlikte her insanda aynı güç ve nitelikte değildir. Bunlar yaş, kültür ve çevreye göre değişiklik göstermektedir.⁶⁴ Özellikle kadının erkekten ayrı olarak birtakım biyolojik süreçlerden geçmesi onun hassasiyetlerini artıran faktörler olarak değerlendirilmiştir. Kadın mizacının erkeklere göre daha e-motivite yani heyecana meyilli olduğu ve heyecanın ağır bastığı psikozların kadınlarda daha sık görüldüğü kaynaklarda yer almıştır.⁶⁵ Kadınların emotional (duygusal) farklılıkları onların duygusal travmalara daha meyilli olmaları sonucunu doğurmaktadır. Hamilelik, doğum, lohusalık, menstrüasyon, menopoz gibi

⁶⁰ Cavit Ünal, "Cinsiyete Bağlı Psikolojik Farklar ve Türk Çocukları Üzerinde Bir Karşılaştırma", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 6/1 (1973), 42-44; Tarhan, *Kadın Psikolojisi*, 120.

⁶¹ Nevzat Tarhan, *Kadın Psikolojisi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2019), 29-82; Emel Topçu, "Kadın Lider Olunca", *İslâmîyât Dergisi* 3/2 (Nisan-Haziran 2000), 167-172.

⁶² Anna Batyra, *Türkiye'de Cinsiyete Dayalı Başarı Farkı, Eğitim Reformu Girişimi, Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) Bulguları 2015* (İstanbul: Aydın Doğan Vakfı Yayınları, 2017), 62-131.

⁶³ Krokstad, S. Langhammer vd. "Kohort Profili, HUNT Çalışma Norveç", *International Journal of Epidemiology* 42/4 (2013), 968-977.

⁶⁴ Karakuşçu, *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*, 75,104.

⁶⁵ bk. Mazhar Osman, *Tabâbet-i Rûhiye* (İstanbul: Kader Matbaası, 1941), 2/237; Tarhan, *Kadın Psikolojisi*, 56,194, 249-255.

süreçler; sebep oldukları biyolojik, fizyolojik ve psikolojik sonuçlarla kadınların yaşamlarında ağır ve zorlu etkiler bırakmaktadır. Doğum hadisesinin yaşattığı baskı ve tedirginliğin kadında rol değişikliğinin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olarak nitelendiği görülürken,⁶⁶ bu dönemde yaşanan bedensel ve ruhsal değişimin mizaç değişimi, suçluluk hissetme, konsantrasyonda azalma, intihar eğilimi gibi çeşitli sonuçlar doğurabileceği bilimsel olarak da kabul edilmiştir.⁶⁷ Gebelik ve gebelik sonrası dönemlerde ortaya çıkan depresyon, annelik hüznü, postpartum psikoz gibi rahatsızlıkların halüsinasyon, delüzyon, hızlı duyu dalgalanmaları, anksiyete ve sosyal uyum sorunlarına yol açabildiği bilinmektedir.⁶⁸ Yine menopoz ve post menopozal dönemde kadınların ruh sağlıklarını inceleyen klinik çalışmalarda sıkıntı, huzursuzluk, alınganlık, kendini güvende hissetmeme, kolaylıkla ağlama, mutsuzluk, neşesizlik, dikkat dağınıklığı, unutkanlık, nedensiz korku ve panik benzeri pek çok semptomla kadınların karşı karşıya olduğunu gösteren bulgular mevcuttur.⁶⁹ Bu türden biyolojik ya da psikolojik bir süreçte adli sahadan soyutlanmaksızın kadınların hemcinsleriyle dayanışma ve çoğulculuk içinde şahitlik yapmalarının sağlanması çok önemli bir teşviktir.

Kanaatimizce burûdet ve rutûbetin çokluğunun unutkanlığı kadınların genel karakteri haline getirdiğini,⁷⁰ hayızdan önce ve hayız boyunca baş gösteren çeşitli fiziksel rahatsızlıkların olayları analiz kapasitelerine etki ettiğini dile getiren İslâm hukukçuları,⁷¹ kimyasal ve fizyolojik yaratılış niteliklerinin kadın mizacına etkileri⁷² konusunda ilkesel bir tutuma

⁶⁶ “Psikoloji”, *Medicana Genel Sağlık Ansiklopedisi* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993), 10/17.

⁶⁷ Özkan Özdamar- Onat Yılmaz - Hacer Beyca - Murat Muhcu, “Gebelik ve Postpartum Dönemde Sık Görülen Ruhsal Bozukluklar (Gebelikte ve Postpartum Dönemde Sık Görülen Psikiyatrik Bozukluklar)”, *Zeynep Kâmil Tıp Bülteni* 45/2 (2014), 71-77; Ayşe Koyun - Lale Taşkın - Füsun Terzioğlu, “Yaşam Dönemlerine Göre Kadın Sağlığı ve Ruhsal İşlevler: Hemşirelik Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3/1 (2011), 67-99.

⁶⁸ Dilan Yar - Mualla Yılmaz, “Gebelik Postpartum Dönemde Kadın Ruh Sağlığı: Derleme Çalışması”, *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/1 (2021), 93-100.

⁶⁹ Ayhan Algül - Aytekin Özşahin vd. “Postmenopozal Majör Depresif Bozuklukta Klinik Gidiş ve Yaşam Olayları İlişkisinin Araştırılması: Vaka Kontrollü Açık Uçlu Çalışma”, *Gülhane Tıp Dergisi* 57/3 (2015), 214; Rüveyda Bayraktar - Zehra Uçanok, “Menopoza İlişkin Yaklaşımların ve Kültürlerarası Çalışmaların Gözden Geçirilmesi”, *Aile ve Toplum* 2/5 (2002), 1-8.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtihu'l gayb*, 6/55.

⁷¹ bk. Muhammed Gazâlî, *Hukûku'l-insân beyne te'âlimi'l-İslâm ve i'lâni'l-umemi'l-muttehide* (Mısır: Dâru'd-Dâvâ, 1994), 126; Muhammed Gazâlî, *Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevî Sünnet*, çev. Ali Özek (İstanbul: İSAV, 1992), 89.

⁷² Gülten Ülgen - Emel Fidan, *Çocuk Gelişimi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1992), 216.

sahiptirler. Kadınlarda unutmaya ihtimalinin fazlalığını kişiye göre değil cinsin çoğunluğuna göre değerlendirdiklerini ve fıtrî özelliklerinin getirdiği duygusallıklarına nazaran bu hükme ulaştıklarını ifade etmeleri,⁷³ kadınların erkeklere göre dikkatlerinin yeterince yoğunlaşmasına engel olan yapı, sorumluluk ve ilgi alanlarından söz etmeleri⁷⁴ bu tutumlarının sonucudur. İslâm hukukçuları her ne kadar kadınların gördüğünü zapt etme ve bunu bir başkasına aktarabilme yetilerini sorgulamadıklarını, bu konuda oluşabilecek bir zafiyetin birden fazla kadının şahitliğiyle zaten giderildiğini ifade etseler de⁷⁵ konunun “unutkanlık” odağında tartışılmasına engel olamamışlardır.⁷⁶

1.3. Hükümün İlleti Olmaya Elverişli Diğer Vasıflar

İslâm fıkıh usulünde hükümlerin ancak illetlerine bağlı olarak varlık göstereceği temel ilkesiyle illet; varlığı hükümün varlığını, yokluğu ise hükümün yokluğunu gerektiren açık, münasib ve munzabıt (standart) bir vasıf olarak tanımlanmıştır.⁷⁷ Bu çerçevede âyette yer alan “tadille” lafzına verilen unutmaya - unutkanlık anlam ve vasfı kişiden kişiye değişiklik gösteren göreceli bir durum olup genelgeçer ve munzabıt bir nitelik değildir. Unutmak tüm insanlar için geçerli olup sadece kadınlarla sınırlı değildir. Genç olup unutkan olan ya da yaşlı olup unutkan olmayan; erkek olup unutkan olan ya da kadın olup parlak bir hafızaya sahip olan kişiler olabileceği bir gerçektir. Kur’an’ın “Rabbimiz unuttur ya da yanılırsak bizi mesul tutma!”⁷⁸ duasıyla yanılıya düşüp unutamamayı tüm insan nev’ine özgü bir durum olarak takdim ettiği göz önünde bulundurulacak olursa, her iki durum her iki cins için de geçerli olmalıdır. Klasik dönemde bazı müfessirlerin müdâylene âyetinden erkek olanın unutmaya ihtimalinin olmadığı yönündeki çıkarımlarını⁷⁹ yanlışlayan niteliğiyle bu sonuç, unutkanlık vasfının yalnız kadınlara ait bir özellik olarak

⁷³ Elmalılı, *Hak Dini*, 2/982-983; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur’an-ı Kerîmin Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 1/308.

⁷⁴ Süleyman Ateş, *İslâm’a İtirazlar ve Kur’an-ı Kerim’den Cevaplar* (Ankara: Kevser Yayınları, ts.), 462; Musa Kazım Yılmaz, *Kur’an Ailesi* (İstanbul: Hilâl Yayınları, 1994), 288; Muhammed el-Behiy, *Kur’an ve Toplum*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bir Yayınları, 1986), 294; İzzet Derveze, *ed-Dustûru’l-Kur’ânî ve sünnetü’n-nebeviyye fi şuûni’l-hayât* (Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhu, 1966), 1/123.

⁷⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, 2/140.

⁷⁶ Mustafa Sibâî, *el-Mer’ e beyne’l-fikh ve’l-kânun* (Beyrut: Dâru’l-Verrâk, 1999), 31-32.

⁷⁷ Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fi usûli’l-fikh* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2011), 196-197, 200-201; Abdülvehhab Hallâf, *İlmü usûli’l-fikh* (Kahire: Dârü’l Hadis, 2003), 75-78; Zekiyüddin Şâban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlu’l-fikh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 157; Fahreddin Atar, *Fıkıh Usûlü* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 65.

⁷⁸ el-Bakara 2/286.

⁷⁹ İbnü’l-Arabî, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, 1/255.

kabul edilemeyeceğinin ve hükmün illeti olamayacağına göstergesi olarak değerlendirilmiştir.⁸⁰

Bazı İslâm hukuku araştırmacılarına göre ise bu hüküm İslâm'da yokmuş veya olmamalıymış gibi bir kompleksle meselenin ele alınmasına gerek olmayıp şahitlik konusunda illet kadın olarak yaratılmış olmanın kendisidir.⁸¹ Kadınlar için bu durum zül olmayıp tabii bir durumdur. Hz. Âişe'nin daha faziletli olduğu nasla sabit olmasına rağmen, şahitliğinin İmâm-ı Âzam'ın şahitliğinin yanında yarım olduğunu belirten bu bakış açısı, kadın ya da erkeğin üstünlük ve faziletini ölçmek için şahitliğin bir araç olmadığı kanaatindedir.⁸²

İleti cinsiyete izafe eden bu yaklaşım çerçevesinde kadını iki kişi de olsa şahit olarak tanımlamanın bir anlamı olmayacağı düşüncesindeyiz. Hem yanılan ve şaşırmanın kadın; hem de hatırlatmada bulunanın diğer bir kadın olduğu süreçte kadın olmanın "cins" olarak şahitlikteki nisabı belirleyen tek etken olarak anlaşılmasını doğru bulmuyoruz. Bu mantık çerçevesinde bakılacak olursa tek erkeğin yanında da bir başka erkek veya iki kadın şahit talep edilmesinin erkeğin de şahitliği ve akli melekeleri noktasında noksan olduğu çıkarımını yapmaya izin verdiği düşünülebilir.⁸³ Nitekim tek başına erkeklik faktörü de şahitlik için belirleyici olmadığından çevre ve algıya dikkat çekmek üzere Hz. Peygamber, çadırlarda yaşayıp şehir hayatının ve muamelelerinin inceliklerini bilemeyen "bedevilerin şehirli hakkında şahitlik etmesinin uygun olmayacağını" beyan etmiştir.⁸⁴ Yaklaşık kırk yıl hadis nakleden, tenkit ve tashihte bulunan Hz. Âişe örneği ise "kadınlığına rağmen" akıl, hafıza ve adâlet gibi nitelikleri bakımından yeterli olması halinde kadının şahitlik görevini ifa edebileceğine bir karine bile sayılabilir.⁸⁵ Mesele "kadınlık" kimliğiyle ilgili olmamalıdır ki Hz. Peygamber tek kadının şehadetini olayın niteliğine bağlı olarak kabul etmiş,⁸⁶ İslâm hukukunda yalnızca kadınların şehadetiyle gerçekleşen hüküm örnekleri söz konusu

⁸⁰ Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylem*, 160.

⁸¹ Beroje, "Kadının Şahitliği", 118.

⁸² İlgili görüş için bk. Orhan Çeker, "Kadının Şahitliği Üzerine", *Marife* 1/ 1 (Bahar 2001), 244-245.

⁸³ Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylem*, 154.

⁸⁴ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 17; İbn Mâce, "Ahkâm", 30; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 9/188; Ebû İbrahim İzzettin Muhammed b. İsmail es-San'ânî, *Sübü'lü's-selâm şerhu Bulûğ'i'l-Merâm min cem'i edilleti'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), 4/1478.

⁸⁵ Hz. Âişe'nin rivayetlerinde hata gördüğü ya da kendi döneminde yanlış anlaşıldığı için düzelttiği hadislerle ilgili olarak bk. Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-İcâbe li 'r-râdi mâ istedrekethu Âişe alâ's-sahâbe* (Beyrût: y.y., 1970).

⁸⁶ Buhârî, "Şehâdet", 4.

olmuştur.⁸⁷ Buradan çıkarılması gereken sonuç kadın ya da erkeğin şahitliğinin cinsiyet kimliğine göre değil, bu şahitliklerin toplumsal yarar ve hukuk sistemine katkıları bakımından değerlendirilmesi gerektiğidir.⁸⁸

Âyette mevzu edilen şahitlerin niteliğini sözleşme şahitleri olarak yorumlayan bazı müellifler ise tarihselci bir yaklaşımla hükmün dönemin kadınlarının ticari tecrübesizliği çerçevesinde ele alınması gerektiği görüşündedir.⁸⁹ Kadınların ticari hayatın verilerine ve jargonuna aşina olmadıkları için iki kişi olarak şahitlik yaptıklarını benimseyen bu görüş de dayandığı illet bakımından geçersiz görünmektedir. Ticari tecrübe tıpkı unutkanlık gibi kişiden kişiye, muhite ve algıya göre değişkenlik gösterebildiğinden ölçü konulamayan bir vasıf olup hükmün illeti olma niteliği taşımamaktadır. Kadınların sosyal hayata katılamamaları nedeniyle sosyal içerikli işlerin idaresini tekellerinde bulunduran erkeklere nispeten tecrübi açıdan geride oldukları kabul edilse bile⁹⁰ bu durum şahitlik noktasında eksik kabul edilmelerine gerekçe olamayacaktır. Ayrıca ticari hayatta Hz. Hatice gibi etkin kadınların varlığı, âyetin nazil olduğu toplumdaki kadınların tamamının ticari tecrübeden yoksun olduğunu söylemeye engeldir.⁹¹

Hükmün illeti olmaya elverişli olduğu düşünülen diğer bir vasıf ise “yanılma - şaşırma”dır. Sözleşme konusu olan olayın kavranmasına yetecek kadar zihinde berrak olmaması, kişinin ruhsal gerilim içinde bulunması gibi pek çok neden yanılğı doğurabilir. Halbuki bu tür işlemlerde ihtiyaç anında şahitlik yapabilmek heyecanlarından sıyrılmayı ve etkilenmeden etraflıca düşünmeyi gerektirir. İki kadından birinin zikredilen etkilerle yanılığa

⁸⁷ İlgili örnekler için bk. İbnü'l-Kayyım, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevziyye, *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'îyye* (Kahire: Matbaâtü'l-Medenî, ts.), 85-87; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku (Osmanlı Devri Uygulaması)* (İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1986), 164-167.

⁸⁸ bk. Hüseyin Hatemi, *İlahi Hikmet'te Kadın* (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2000), 58.

⁸⁹ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr-tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Mısır: el-Hey'etu'l Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 3/124-125; Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 1/491.

⁹⁰ Roger Garaudy, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Pınar Yayınları, 1990), 143; Beroje, “Kadının Şahitliği”, 117.

⁹¹ Muhammed Hamîdullah, *Siretü İbn İshak el-müsemmatü bi-kitabi'l-mübtedei ve'l- me'a'asi ve'l-meğazi'nin tahkîk ve ta'lîki* (Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981), 91; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (Beyrut: y.y., 1388/1968), 1/167; Asr-ı saâdetde bilinen kadın tacirler için bk. Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, çev. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayınları, 1990), 2/4; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1993), 1/621; Rıza Savaş, *Hz. Muhammed Devrinde Kadın* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 233-235.

düşmesi halinde ötekinin düzeltmede bulunması hakkın korunması bakımından garanti bir yöntem olup⁹² şahitlikte iki kadının varlığının illeti olarak değerlendirilmiştir.

Şahitliğin edası için temelde bir erkeğin yanında bir kadın söz konusuysen, şahitlik ettiği konuda erkekle çelişkiye düşmesi ihtimaline binaen ikinci bir kadın şahit daha talep edilmiş, bu iki kadından hangisinin şaşırtıp yanılacağı, hangisinin hatırlatıp düzeltereceği bilinmediği için de “ikisinden biri” denilerek kimlikleri muğlak bırakılmıştır.⁹³ İkinci kadının varlığının tedbir amaçlı olduğunu gösteren bu durum, birinci kadının kesinlikle yanılacağı gibi bir hükme değil, yanılıya düşebilme ihtimaline dayanmaktadır.⁹⁴ Bu ihtimalin gerçekleşmesi birinci kadının yanılmış olduğunun göstergesi olacağından onun beyanı hükümsüz, ikinci kadının şahitliği ise geçerli kabul edilecektir.⁹⁵ Bu, kadının şahitliği ile ilgili problem konusunun bizatihi kadının şahitlik etmesinin değil, şahitlik anında birinci kadın şahidin yaşayacağı psikoloji ile ilgili olduğunu göstermektedir.⁹⁶ Dolayısıyla âyetteki hükmün illeti unutmaya ihtimalini de içinde barındıran genişliğiyle “yanılma-şaşırtma-bocalama” olmalıdır.⁹⁷

Sonuç

Müdâyene âyeti, hakların muhafazasında tavsiye bir yöntem içermekle kadınların şahitlik yapıp yapamayacaklarını değil, mahkemeye şahit olarak çağrıldıklarında nisap ve sorumluluk alanlarını düzenlemektedir. Şahitlik nisabı, şahitlerin tutarlılığını ölçmek için bir araca dönüşürken, bir erkek başka bir erkekle ya da bir erkek başka bir kadınla o da bir başkasıyla denetime tabi tutularak haksızlıkların önlenmesi amaçlanmaktadır. Erkek şahidin şهادetinin doğruluğunun kadın şahitlerin beyanlarına bağlanmış olması

⁹² Seyyid Kutup, *Kadın ve Aile*, 37-38; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrî'l-hadis terettübü's-suveri ve hasebi'n-nüzûl* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l-İslâmî, 2000), 5/320; Beroje, “Kadının Şahitliği”, 117.

⁹³ Musa Carullah Bigiyef, *Hatun*, çev. Mehmet Görmez (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 116; Zehra Davarcı, ‘*Hak Dini Kur'an Dili' ve 'Kur'an Yolu' Tefsirlerinde Kadının Sosyal Statüsü* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 80.

⁹⁴ İbn Atiyye, *el-Muharrer*, 2/382.

⁹⁵ Ali Bulaç, “Mekâsîdû's-Şerîâ Bağlamında Kadınların Şahitliği Konusu”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5/4 (1991), 298-304.

⁹⁶ Seyyid Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lâmî, 1997), 2/434.

⁹⁷ Ebu't-Tayyib Siddîk b. Hasen b. Ali el-Hüseyînî el-Kınnecî, *Neylû'l-merâm min tefsîri'l-âyâtî'l-ahkâm*, thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekrî (Suudi Arabistan: Ramâdiye'n-Neşr, 1997), 1/217-219.

hakkın ispatı konusunda kadınlara yüklenmiş büyük ve zorlu bir görevdir. Sosyal hayatın büyük kısmının erkeklere ait olduğu bir sosyolojide yabancı oldukları konuları öğrenme ve aktarma yetenekleri bakımından teşvik vazifesi görmesi beklenen bu durum, kadınları sosyal hayatın içine çeken bir fonksiyon icra etmektedir.

İslâm hukukçularının kadınların şahitlik esnasında yaşayacakları duygusallık ya da gerginliğe bağlı tereddüt halinin beyyineyi kesin ispat vasıtası olmaktan çıkardığına hükmetmeleri ve “Şüphe hadleri düşürür.” ilkesine atfettikleri önem, meseleyi cinsiyetler özelinde değil hukuk emniyetinin devamlılığı endişesine dayalı olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Özellikle erkeklerin ulaşamayacakları ve yalnızca kadınların girebilecekleri mekânlarda meydana gelen olaylarda hakkın zayi olmaması amacıyla kadınların şahitliklerine başvurulması zaruri bir sonuç kabul edilmiştir. Fukahânın meseleye yalnızca zapt noktasından bakmadığını gösteren bu tutumları, böylesi davaların içinde yer almanın kadınlar bakımından doğuracağı psikolojik zorluğu ortadan kaldırmayı hedefleyen pozitif bir ayırım içermektedir.

İslâm hukukçularının şahitlikteki konumu üzerinden kadının nisyanına yaptıkları vurgunun nihai tahlilde akli kapasitesinin hatta beden ve ruhiyatının sorgulanmasıyla genelgeçer bir çıkarıma dönüştüğü görülmektedir. “Dalâl” lafzının yalnızca kadına ve “unutkanlık” anlamı üzerinden hasredilmesi, lafzın şamil olduğu şaşırma, yanılma, dalgınlık gösterme, gerçeği tam ve gerektiği gibi ifade edememe, gerçekten sapma gibi diğer anlamlarını dışlayan bir darlıkta kullanılmasına sebep olmuştur. Her iki cinste de görülebilecek niteliğiyle unutkanlık; yaş, çevre, kalıtım, eğitim, ilgisizlik, hastalık gibi pek çok nedene dayalı olarak ortaya çıkabilecek bir durumdur. Bahsi geçen etkiler altında dikkatin etkilenmesi, heyecan kaynaklı bir tepkisellikle ifade verilmesi ve bu esnada “hakikatin çarpıtılması” mümkündür.

Doğurganlıkla özdeş biyolojik yapısı, bu yapıdan kaynaklanan duygusal değişim ve dalgalanmaların varlığı ve periyodu, doğurganlık sürecinin sona ermesinin getirdiği fiziki ve ruhsal değişimler, kadının sosyal ve psikolojik hayatı bakımından unutkanlığın da içinde bulunduğu çeşitli sonuçlar doğurmaktadır. Ancak bu durum her kadın için ve her koşul altında etki altında olması anlamına gelmeyeceğindendir ki, kadınlar olayın niteliğine bağlı olarak bazen tek başlarına bazen iki ya da daha çok sayıdaki katılımlarıyla sürece dahil edilmişlerdir. Bu bakımdan mahkemeye intikal etmiş bir konuda ikinci bir kadına ihtiyaç duyulmasını kadın aklının noksanlığı bağlamında değil, biyolojik-psikolojik etkiler altındayken hata yapma payını asgariye indirmek ve hukuk emniyetini sağlamak üzere kadın dayanışması içeren bir sonuç olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Nasta varlığı ve yokluğu aynı anda kuşatan lafızlar seçilmesiyle (*iki erkek yoksa - var olup da gelmezse*) erkekler olsa da olmasa da kadınların şahitliklerinin geçerli ve anlamlı olduğu ifade edildiğinden, herhangi bir tereddüt yaşanmadan ifa edilen şahitlikte düzeltmeye ihtiyaç kalmaksızın bir erkek ile bir kadın eşdeğer nitelik kazanmaktadır. Bu bakımdan literatürde “unutkan kadın” indirgemeciliğiyle ele alınan kadının şahitlikteki konumu, “dalâl” kavramının genişliği göz ardı edilmeden değerlendirilmelidir. Birinci kadının ilgisizlik, dikkatsizlik, biyolojik ya da çevresel çeşitli faktörlerle yanılması halinde ikinci kadının ifadesi önem kazanırken, üçüncü bir kişiye müracaat edilen bu aşamada bir erkeğe değil yine bir kadına müracaat edilmesi ve hâkimin kararından önce son söz hakkının kadına verilmesinin anlam ve değeri izaha muhtaç değildir. İslâm hukuku insani, adli ve sosyal kaygılarla şahitlik görevine çağırıldığı kadınları, kadınlığa özgü süreçlerin baskısına rağmen çoğulculuk ve dayanışma içinde sisteme dahil ederken, hukuk güvenliği ve adâletin sağlanması ilkelerinden ödün vermemiştir.

Kaynakça | References

- Akkaya, Necla. "İslâm Hukukunda Kadının Siyasi Hakları". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 5/4 (Ekim 1991), 236-250.
- Ali Haydar Efendi, Eminefendizade. *Dürerü'l-hükkâm şerhi Mecelleti'l-Ahkâm*. İstanbul: Matbaâ-i Tevsi'î Tibaât, 1330/1914.
- Algül, Ayhan - Özşahin, Aytekin vd. "Postmenopozal Majör Depresif Bozuklukta Klinik Gidiş ve Yaşam Olayları İlişkinin Araştırılması: Vaka Kontrollü Açık Uçlu Çalışma". *Gülhane Tıp Dergisi* 57/3 (2015), 211-215.
- Âlûsî, Şihâbuddin Mahmûd. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1404/1984.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Ateş, Ali Osman. *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2015.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1997.
- Ateş, Süleyman. *İslâm'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar*. Ankara: Kevser Yayınları, ts.
- Aynî, Bedrüddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-kâri şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Sıtkı Cemîl Attâr. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Fıkr, 1425/2005.
- Bâbertî, Ekmeluddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd. *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.
- Batyra, Anna. *Türkiye'de Cinsiyete Dayalı Başarı Farkı, Eğitim Reformu Girişimi, Uluslararası Öğrenci Değerlendirme Programı (PISA) Bulguları- 2015*. İstanbul: Aydın Doğan Vakfı Yayınları, 2017.
- Bayındır, Abdülaziz. *İslâm Muhakeme Hukuku* (Osmanlı Devri Uygulaması). İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 1986.
- Baymur, Feriha. *Genel Psikoloji*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları, 1994.
- Bayraktar, Rûveyda - Uçanok, Zehra. "Menopoza İlişkin Yaklaşımların ve Kültürlerarası Çalışmaların Gözden Geçirilmesi". *Aile ve Toplum* 5/2 (2002), 1-8.
- Behiy, Muhammed. *Kur'an ve Toplum*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Bir Yayınları, 1986.
- Behnesî, Ahmet Fethi. *el-Ukûbe fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'r-Râid el-Arabî, 1983.
- Beroje, Sahip. "Günümüz İspat İmkânları ve Anlayışı Işığında Kadının Şahitliğinin Yeniden Değerlendirilmesi". *Ekev Akademi Dergisi* 8/19 (2004), 111-134.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Huseyn. *es-Sünenu'l-kübâ ma'â ceoheri'n-nakîli'bni Türkânî*. 10 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dârü'l-Ma'rife, 1986.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Hatun*. çev. Mehmet Görmez. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve İstilahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Bilmen. *Kur'an-ı Kerîmin Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.

- Buhârî, Abdülazîz b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Bulaç, Ali. "Mekâsîdu's-Şerîâ Bağlamında Kadınların Şahitliği Konusu". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (1991), 279-295.
- Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*. 18 Cilt. İstanbul: Akçağ Yayınları, 2016.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1994.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh fi'l-lüğa ve'l-ulûm*. Beyrut: y.y., 1974.
- Çakın, Kâmil. "Kadınlara İlgili Bir Hadis ve Değerlendirmesi". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 1/1 (1998), 5-30.
- Çeker, Orhan. "Kadının Şâhitliği Üzerine". *Marife* 1/1 (Bahar 2001), 243-245.
- Çolak, Mücahit. "İslâm Muhakeme Hukukunda Şahitlik ve Hükümleri". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/2 (2016), 85-104.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. thk. es-Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî. nşr. Şuayb el-Arnâvut vd. Beyrut: y.y. 1423/2003.
- Davarcı, Zehra. *Hak Dini Kur'an Dili' ve 'Kur'an Yolu' Tefsirlerinde Kadının Sosyal Statüsü*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Davudoğlu, Ahmet. *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Yayınları, 1977.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrî'l-hadîs terettübü's-suveri ve hasebî'n-nüzûl*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbî'l İslâmî, 2. Basım, 2000.
- Derveze. *ed-Dustûru'l-Kur'ânî ve sünnetü'n-nebeviye fi şuûnî'l-hayât*. Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhu, 1966.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'aş es-Sicistanî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed b. Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, ts.
- Ebüssü'ûd, Muhammed el-Amedî. *İrşâdu'l akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru'l-İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 1990.
- Ebû Yahya, M. Hasen. "Hüküm-ü şehâdeti'n-nisâ fi'l-ukûbât". *Mecelletü's-Şerîa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 6/14, (Kuveyt: y.y.,1989).
- Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam vd. İstanbul: Azim Dağıtım Yayınları, 2013.
- Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakub. *el-Kâmusu'l-muhit*. thk. Mektebetü Tahkiki't-Türasi fi Müessesetî'r-Risale. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2. Basım, 1407/1987.
- Garaudy, Roger. *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Pınar Yayınları, 1990.
- Gazâlî, Muhammed. *Hukûku'l-insân beyne te'âlimi'l-İslâm ve i'lâni'l-umemi'l-müttehede*. Mısır: Dâru'd-Dâ'vâ, 1994.
- Gazâlî. *Fakihlere ve Muhaddislere Göre Nebevî Sünnet*. çev. Ali Özek. İstanbul: İSAV, 1992.
- Güler, Zekeriya. "Kadın Din ve Akıl Bakımından Eksik midir?". *Mehir* 2 (1998), 14-21. Güler. *40 Hadiste Kadın ve Aile*. İstanbul: Rihle Kitap, 2019.
- Hallâf, Abdülvehhab. *İlmü usûli'l-fikh*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2003.

- Hamîdullah, Muhammed. *Sîretü İbn İshak el-müsemmatü bi-kitâbi'l-mübtedei ve'l-me'asi ve'l-meğazi'nin tahkik ve ta'liki*. Konya: Hayra Hizmet Vakfı, 1981.
- Hamîdullah. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınları, 1993.
- Hâtemî, Hüseyin. *İlahi Hikmet'te Kadın*. İstanbul: Milenyum Yayınları, 6. Basım, 2000.
- İbnü'l-Arabî, Muhammed b. Abdullah Ebû Bekir. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Muhammed İbrahim el-Hifnâvî - İsmail Muhammed eş-Şendîdî. Kahire: Dâru'l-Hadis, 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *İslâm Hukuk Felsefesi (Mekasûdu's-şerîâtü'l-İslâmiyye)*. çev. Vecdi Akyüz - Mehmet Erdoğan. İstanbul: Kitap Matbaası, 1999.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdullah. *el-Muharrer el-vecîz fi't-tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- İbn Emîru Hac, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Hacer, Şihabuddin Ebi'l Fadl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. Halil Me'mûn, Ömer es-Sülemî, Ali b. Mes'ud. Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1417/1996.
- İbn Hacer. *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethi'l-Bârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhibbuddin el-Hafîb. Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endülüsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bendarî. Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1409/1988.
- İbnü'l Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhit es-Sivasî. *Şerhu Fethi'l-kâdir, ale'l-Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedi'*. Kahire: y.y., 1389/1969.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî. *İlâmu'l-muvakkîn an rabbi'l-âlemin*. 4 Çilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, ts.
- İbn Kayyim. *et-Turuku'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şerîyye*. Kahire: Matbaâtü'l-Medenî, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muçnî fi fikhi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî - Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Riyad: Dâru Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah. *Sünenü İbni Mâce*. thk. M. Fuad Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensarî er-Rüveyfî el-İfrkî. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1996.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrâhim el-Misrî. *Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-Dekâik*. 10 Cilt. Beyrut: y.y., 1997.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Hafîd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 2 Cilt. Kahire: y.y., 1424/2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. 10 Cilt. Beyrut: y.y., 1388/1968.
- Kanukçuoğlu Kâmile (ed.). *Kadın Sağlığı Sorunlarının Psikosomatik Yansımaları*.

- Ankara: Detay Yayınları, 2017.
- Karakuşçu, M. Nail. *Genel Psikoloji ve Normal Davranışlar*. Ankara: Pelin Ofset, 1999.
- Karaman, Hayrettin. "Kadının Şahitliği, Örtünmesi ve Kamu Görevleri". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 5/4 (1991), 271-278.
- Kâsânî, Alâaddin Ebû Bekir b. Mesud. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr. *et-Terâtîbü'l-idâriyye*. çev. Ahmet Özel. İstanbul: İz Yayınları, 1990.
- Kinnevcî, Ebu't-Tayyib Siddîk b. Hasen b. Ali el-Hüseynî. *Neylû'l-merâm min tefsiri'l-âyâtî'l-ahkâm*. thk. Yusuf b. Ahmed el-Bekrî. Suudi Arabistan: Ramâdiye'n-Neşr, 1997.
- Krokstad, S. Langhammer vd. "Kohort Profili, HUNT Çalışma Norveç". *International Journal of Epidemiology* 42/4 (Ağustos 2013), 967-977. [https://DOI: 10.1093/ije/dys095](https://doi.org/10.1093/ije/dys095)
- Koşum, Adnan. "İslâm Hukukunda Kadının Yargıçlığı Problemi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/10 (2003), 63-75.
- Koyun, Ayşe – Taşkın, Lale - Terzioğlu, Füsün. "Yaşam Dönemlerine Göre Kadın Sağlığı ve Ruhsal İşlevler: Hemşirelik Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi". *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 3/1 (2011), 67-99.
- Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2020.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekir b. Farh el- Ensarî el-Hazrecî el-Endelûsî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mubeyyin limâ tazammâna mine's-sünneti ve âyi'l-Furkan*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2006.
- Lamrabet, Asma. *Müslüman Kadınlar ve Baskı: Kur'an'dan Yola Çıkan Özgürlük Okuması: İslâmî Feminizmler*. der. Zahra Ali. çev. Öykü Elitez. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvattâ*. thk. M. Fuad Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Mazhar Osman. *Tabâbet-i Rûhiye*. İstanbul: Kader Matbaası, 1941.
- "Psikoloji". *Medicana Genel Sağlık Ansiklopedisi*. 12 Cilt. İstanbul: Ana Yayıncılık, 1993. Memorial Hastanesi, "Unutkanlık Neden Olur?" Erişim 12.02.2023. <https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberleri/unutkanliga-yol-acan-3-nedene-dikkat/>
- Merginânî, Ebû'l-Hasan Burhaneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. haz. Muhammed Muhammed Tamir - Hafız Aşur Hâfız. Kahire: Dârü's-Selam, 2000.
- Mevkûfâtî Mehmet Efendi. *Mülteka'l-ebhur (Meokufât) tercümesi*. sad. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Sağlam Yayınevi, ts.
- Mevsîlî, Ebû'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'r-Risâleti'l-Alemiyye, 1430/2010.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahihu Müslim*. thk.

- Muhammed Fuat Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâsil-Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî*. b.y: Mektebetu Matbuâtü'l-İslâmiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref. *Ravdâtu't-tâlibîn ve umdetu'l-müffîn*. thk. Zühayr eş-Şâviş. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 3. Basım, 1991.
- Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhu Müslim b. el-Haccâc*. nşr. Halîl Me'mûn Siyhâ. Beyrût: Dâru'l-Mâriفة, 5. Basım, 1998.
- Özdamar, Özkan - Yılmaz, Onat. – Beyca, Hacer - Muhcu, Murat. "Gebelik ve Postpartum Dönemde Sık Görülen Ruhsal Bozukluklar (Gebelikte ve Postpartum Dönemde Sık Görülen Psikiyatrik Bozukluklar)". *Zeynep Kâmil Tıp Bülteni* 45/2 (2014), 71-77.
- Özen, Yener. "Değerler Felsefesi Açısından İrade ve Bileşenleri (Özgür Bir İrademiz Var Mı?)". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 5/9 (Eylül 2013),1-21.
- Pezdevî, Fahrü'l İslâm Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed b. Hüseyin. *Usûlü'l Pezdevî (Abdülaziz Buhârî'nin Keşfu'l-esrâr şerhi ile)*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1997.
- Râgıb, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1992.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb et-tefsîru'l-kebîr*. 16 Cilt. Kahire: Dârü'l-Gad el-Arabî,, 1992.
- Remlî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza. *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Reşid Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Muhtasâru İbn-i Kesir*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- Sağırçî, Esad Muhammed Saîd. *Delilleriyle Hanefî Fıkhu*. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2010.
- Sağlam, Hadi vd. "İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Bağlamında Şahitlik Müessesesinin Değerlendirilmesi". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5/2 (2012), 87-103.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevenetü'l-kübrâ*. thk. Âmir el-Cezzâr-Abdullah el-Mînsâvî. Kâhire: y.y., 2005.
- San'ânî, Ebû İbrahim İzzettin Muhammed b. İsmail Emir. *Sübülü's-selâm şerhu Bulûğî'l-Merâm min cem'i edilleti'l-ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 6. Basım, 1991.
- Savaş, Rıza. Hz. Muhammed Devrinde Kadın. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.
- Serahsî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Serahsî, Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebü'l-Vefâ Efganî. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Seyyid Kutup. *Kadın ve Aile*. İstanbul: İhtar Yayınları, 2. Basım, 1997.
- Sıbâî, Mustafa. *el-Mer'e beynel-fikh ve'l-kânun*. Beyrut: Dâru'l-Verrâk, 1999.
- Şaban, Zekiyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fikh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 1999.

- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Abdülganî Abdülhâlık. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1980.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris *el-Ümm*. thk. Rifat Fevzi Abdulmuttalib. 11 Cilt. Riyâd: Dârü'l-Vefâ, 2001.
- Şârânî, Abdülvehhâb b. Ahmed. *Kitâbü'l-Mîzân*. thk. Abdurrahman Umeyra. Beyrut: y.y., 1989.
- Şevkânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Havlânî. *Fethu'l-Kadîr el-câmî' beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min İlmi't-tefsîr*. thk. Dr. Abdurrahman Umeyra. Kahire: y.y., 1998.
- Şimşek, Said. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1995.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *el-Mühhezzeb fi fikhi's-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-Mârife, 1423/2003.
- Şirbînî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kahirî. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâni elfâzi'l-Minhâc*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Tabatabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin. *el-Mîzân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâmî, 1997.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîri't-Taberî câmi'ül beyân an te'vîli âyi'l Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hicr, 1.Basım, 2001.
- Tarhan, Nevzat. *Kadın Psikolojisi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 92. Basım, 2019.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. Serve. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. M. Fuad Abdalbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Topçu, Emel. "Kadın Lider Olunca". *İslâmiyât Dergisi* 3/2 (Nisan-Haziran 2000), 159-173.
- Tuksal, Hidayet Şefkatli. *Kadın Karşısı Söylemin İslâm Geleneğindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kitabiyat Yayınları, 2001.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.
- Udeh, Abdülkadir. *et-Teşrîu'l-cinâî'l-islâmî, mukârenen bi'l-kânûni'l-vad'i*. Beyrut: y.y., 1993.
- Ülgen, Gülten- Fidan, Emel. *Çocuk Gelişimi*. İstanbul: MEB Basımevi, 1992.
- Ünal, Cavit. "Cinsiyete Bağlı Psikolojik Farklar ve Türk Çocukları Üzerinde Bir Karşılaştırma". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 6/1 (1973).
- Vedud, Amina Muhsin. *Kur'an ve Kadın*. çev. Nazife Şişman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Yar, Dilan - Yılmaz, Mualla. "Gebelik Postpartum Dönemde Kadın Ruh Sağlığı: Derleme Çalışması". *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/1 (2021), 93-100.
- Yıldırım, Mustafa. "Fıkıh- Kültür İlişkisi Bağlamında Kadın ve Hukuku". *Dinî Araştırmalar Dergisi*, Kadın Özel Sayısı (2016), 37-63.
- Yılmaz, Musa Kazım. *Kur'an Ailesi*. İstanbul: Hilâl Yayınları, 1994.
- Yiğit, Yaşar. "İslâm Ceza Hukukunda Kadınların Şahitliği". *Marife Dergisi* 1/1 (2001), 77-94.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidal fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali

- Muhammed Muavvid- Âdil Ahmet Abdulmevcud- Abdulfettah Ebû Sünne. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Zemâhşerî, Ebû'l-Kasım Carullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Harezmi. *el-Keşşâf, 'an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücihi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mârifet, ts.
- Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır. *Bahrû'l-muhît*, Kuveyt: Vakıflar Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Zerkeşî. *el-İcâbe li irâdi mâ istedrekethu Âişe alâ's-sahâbe*. Beyrût: y.y., 1970.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011.
- Zeylâî, Cemâlüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf. *Nasbu'r-râye li ehâdisi'l-Hidâye*. 4 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1987.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhû'l-İslâmî ve edilletuhû*. 8 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fıkr, 3. Basım, 1989.
- Zuhaylî. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. İstanbul: Feza Yayıncılık, 1994.